

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «ТЕРОРИЗМ»

Стаття присвячена проблемі політологічної інтерпретації поняття «тероризм».

Ключові слова: тероризм, ефективні заходи, світ, насильство, влада, владні відносини, терористичні акції, революційні зміни, консенсус, консолідація.

Статья посвящена проблеме политологической интерпретации понятия «терроризм».

Ключевые слова: терроризм, эффективные мероприятия, мир, насилие, власть, отношения власти, террористические акции, революционные изменения, консенсус, консолидация.

The article is devoted to the political interpretation of problem terrorism.

Key words: terrorism, efficient measures, world, violence, power, power relationships, terrorist actions, revolutionary changes, consensus, consolidation.

Тероризм як самостійна об'єктивна категорія є центральним поняттям нового наукового напрямку – «терорології» (від лат. *terror* – страх і грецьк. *logos* – вчення) – «науки про тероризм, його причини, умови (фактори), специфіку детермінації, особу терориста, систему заходів по боротьбі з тероризмом та нейтралізації (мінімізації) його наслідків, які вивчаються через органічний синтез філософських, загально і частково наукових методів» [1, с. 230]. Застосування поняття «тероризм» у багатьох науках, зокрема соціальних та гуманітарних, засвідчує його методологічне значення. Від базового поняття «тероризм» утворилося й продовжує утворюватися чимало похідних, серед них: теророгенність, теророгенез, теророгенна обстановка, терорологічна профілактика, тероросередовище, тероровійна, а також антитероризм, антитерористична діяльність, контртерористична операція тощо. Досить симптоматичним, на нашу думку, стала поява такого терміна, як «терорократія» – буквально влада терору. Як бачимо, стрімке збільшення масиву подібних понять та термінів свідчить про загострення пізнавальної ситуації у напрямку подальших напрацювань по створенню загальної теоретичної концепції тероризму з урахуванням різноманітних аспектів його досліджень.

Тероризм як явище розвивався протягом тривалого історичного періоду, удосконалюючи форми й методи. Це дає підстави характеризувати його як динамічне явище, яке адаптується до умов соціального середовища, загострює існуючі проблеми, тим самим деформуючи саму тканину

духовного і політичного життя соціуму. Відповідно відбувається й модифікація сутнісних ознак тероризму, частина яких є лабільними, інша ж характеризується відносною сталістю. Науковий аналіз тероризму та формування на цій основі ефективних заходів протидії йому потребує функціонально чітких визначень і критеріїв, які дозволять виявити сутнісні особливості цього феномена та виділити його з-поміж схожих, однак неідентичних форм кримінального та політично мотивованого насильства. Пошукова робота у цьому напрямі, з'ясування визначальних рис тероризму, що змінюються відповідно до історичної трансформації, пов'язана, насамперед, з дослідженням проблем насильства, яке лежить в основі терористичного феномена. Тому перша дефініція, яка висувається нами, полягає в тому, що тероризм – це завжди незаконне насильство (фізичне та/або психологічне), яке має агресивний характер. У той же час фактор насильства є необхідною, однак недостатньою умовою для визначення тероризму.

Насильство є невід'ємною складовою суспільно-політичних відносин, яке існує як у стосунках між особами, так і у відносинах між народами та державами. Апологетами насильства як вирішального фактора суспільного розвитку, злому старого й утвердження нового є Платон, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс та Гегель. Політичне насильство розглядається як вищий прояв класової боротьби згідно з концепцією марксизму. Як свідчить історія, реалізація марксистських ідей на практиці обернулася для людства втратами й стражданнями, при-

звела до утвердження насильницької моделі як домінуючої у масовій свідомості.

У той же час ідеї побудови світу, вільного від насильства, сповідувалися Е. Роттердамським, Я. Коменським, У. Пенном, Ж-Ж. Руссо, І. Кантом, Г. Спенсером та ін. Цей ідеал вибудовувався мислителями задля досягнення «вічного миру». Ще чеський політичний діяч Іржі Подебрят та видатний європейський гуманіст Еразм Роттердамський уперше в історії Європи поставили питання про мир як про загальнолюдський ідеал і закликали до припинення війни. У контексті нашого дослідження важливою видається теза про те, що сучасна епоха являє собою досить небезпечну, критичну межу трансформації насильства до рівня непоправної катастрофи винищення всього живого. І тому сьогодні важливою є якісна зміна вектора свідомих зусиль людини у напрямку подолання насильницьких стереотипів, культу насильства.

Політичне насильство зазвичай визначається як особливий тип дії, спрямований на нав'язування волі одній людині або групі решті, для чого використовується фізична сила. У зв'язку з цим досить обґрунтованою видається точка зору В. Нікітаєва, який вважає єдиною визначальною ознакою тероризму в політичній свідомості саме характер дії. Тільки на цій підставі палестинська інтифада та чеченський джихад можуть з такою легкістю кваліфікуватися як еквівалентні один одному, тобто як «тероризм», будучи в той же час в усьому іншому суттєво різними [2, с. 63]. Близьким до нашого розуміння є визначення насильства, дане Л. Буєвою, як прояв агресії фрустрованих індивідів та груп, результат соціального тиску, що перевищує можливості людини терпіти [3, с. 62].

Визначаючи насильство з позицій політології, О.В. Дмитрієв і І.Ю. Залисін вбачають у ньому фізичний примус, який застосовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою оволодіння владою, перш за все державною, її застосування, розподілу, захисту. Це найбільш відвертий, видимий засіб політичного і соціального панування в цілому. На відміну від прихованих, більш м'яких способів володарювання (маніпуляція, переконання, стимулювання) насильство прямо і глибоко обмежує свободу соціального агента шляхом фізичного впливу на нього (обмеження свободи пересування, тимчасове позбавлення дієздатності, фізичне знищення) [4, с. 23-24, 146].

Поглиблюючи розуміння насильства у напрямку більшої конкретизації змісту в контексті владно-вольових відносин, А. Гусейнов пропонує його визначення в якості зумисне здійсненого обмеження (пригнічення) фізичних та моральних можливостей людини у просторі свободи волі [5, с. 35-41]. Насильство – це узурпація волі, яке зазіхає на свободу волі людини. При цьому воно не просто нехтує свободою волі, а знищує її моральну цінність. Таке тлумачення дозволяє відрізнити насильство, з одного боку, від інстинктивних природних властивостей людини: агре-

сивності, войовничості, а з іншого боку, від інших форм примусу в суспільстві, зокрема, патерналістського та правового. Саме фактор насильства є тією сталою ознакою, яка притаманна тероризму будь-яких форм і проявів, як небезпечному соціально-політичному явищу.

Під впливом ліворадикальних ідей французького революціонера О. Бланкі, який вважав збройне насильство ефективним засобом політичної боротьби у досягненні соціальної справедливості, у «працях» російських народовольців С. Нечаєва, М. Морозова, П. Ткачова, В. Чернова та ін. була сформульована «теорія терористичної боротьби», основні положення якої можна звести до наступного: терористичні замаху, як своєрідна форма «діалогу», яку тривалий час вели революціонери, повинні сприяти дезорганізації уряду з метою зміни політики; терористична боротьба розглядалася як засіб збурення народу, щоб підштовхнути його до повстання; своїми діями революціонери-терористи намагалися підірвати «привабливість» урядової сили. Така моральна парадигма терористів, яка базувалася на спробах морального виправдання актів насильства, месіанських претензіях лідерів революційно-терористичного руху, хибній вірі у справедливість неправедних вчинків призвела до можливості застосування насильства і терору одними суспільними верствами проти інших.

У кінці XIX – на початку XX ст. в умовах загострення соціально-політичної обстановки в Європі терор віднайшов своє ідеологічне обґрунтування у працях німецького радикала Карла Гейнцена, який у 1848 р. в есе «Убивство» доводив відносність такого поняття, як мораль, вважаючи убивство можновладців цілком виправданим актом. Його ідеї заклали підвалини так званої «філософії бомби», яка одержала розвиток і була поглиблена «теорією руйнації» М. Бакуніна. Італійський революціонер-демократ, утопічний соціаліст Карло Пізакане вважав, що насильство необхідне не тільки для привернення уваги суспільства або проголошення ідеї, але й заради просвітництва, навчання та об'єднання народу в ім'я революції. Канадський дослідник У.Р. Нетвелл висловив думку про те, що ідеологія «Аль-Каїди», яка викладена Усамою бен Ладеном в маніфесті «Декларація війни проти Америки» (1996 р.), являє собою суміш ідеології ісламського фундаменталізму та лівого марксизму. Відповідно до ідей Ф. Фанона, який обґрунтував неможливість досягнення революційних цілей мирними засобами шляхом реформ, Усама проголошує терор благом і ліками [6]. Отже, для визначення характерних ознак тероризму визначальним, очевидно, може стати положення, згідно з яким не все насильство, в тому числі політичне, є тероризмом, але увесь тероризм являє собою насильство, спрямоване проти усієї політичної системи та її інститутів. Запропонуємо наступну тезу: тероризм – це модус ідеологічно мотивованого насильства, який виникає за певних соціальних умов.

Досить часто тероризм ототожнюють з терором, війною, агресією тощо, тому дане явище відносять як до військової сфери, та і до питань, пов'язаних з організованою злочинністю. Проблема розмежування понять «війна» і «тероризм» має концептуальний характер. Військові фахівці розглядають тероризм в якості сучасної малої війни з розмитими контурами. Філософія ведення такої війни є діаметрально протилежною до класичної форми і в цьому виявляється її ефективність та величезний морально-психологічний вплив на противника. Видається, що історичний досвід ведення партизанської боротьби в країнах Латинської Америки може дещо чіткіше окреслити співвідношення між поняттями партизанська «збройна боротьба» і «тероризм». Боротьба народів зі зброєю в руках проти репресивних, диктаторських і колоніальних режимів є допустимою з точки зору міжнародного права і може розглядатися як акт справедливого опору (режими Батісти на Кубі, Трухільо в Домініканській Республіці, Сомоси в Нікарагуа тощо). Однак методи ведення такої боротьби (напади на банки, викрадення людей за викуп, взяття заручників, убивства ні в чому не винних людей, показові страти тощо), які починають застосовувати колишні партизани, можуть розглядатися як терористичні. Так, у кінці 60-х – на початку 70-х рр. партизанські рухи в Латинській Америці поступово втрачали якості справедливої герил'ї через відсутність масової підтримки з боку населення та наявність об'єктивних умов для ведення збройної боротьби. Відсутність тісних соціальних зв'язків з місцевими жителями призвела до провалу проекту Че Гевари щодо організації наступальної партизанської війни в болівійських джунглях. Без допомоги населення класичний тероризм соціал-революціонерів також був майже неможливим. Тому такі «революційні» організації, як «Тупамарос» (Уругвай) або «Монтонерос» (Аргентина) з цього погляду можна цілком кваліфікувати як терористичні. Достатнім критерієм для віднесення повстанських організацій до розряду терористичних є і результат їхньої діяльності: в кінці 60-х – на початку 70-х рр. їхні дії спричинили до серії військових переворотів у країнах Латинської Америки, що завдало серйозної шкоди економіці цих країн та відкинуло їх у політичному та культурному розвитку на десятиліття назад. У той же час, якщо партизанські дії традиційно розглядаються як асиметрична форма ведення війни, то сучасний тероризм – це вже самостійний спосіб боротьби, якісно нова (витончена, агресивна та руйнівна) форма, ефективна політико-воєнна зброя, що дозволяє воювати психологічно, малими силами, з дуже великою кров'ю, досягати значних результатів одним-двома ударами або серією ударів [7, с. 578-579].

Про складність і багатогранність явища тероризму свідчить той факт, що за 50 років, з 1936 р. по 1986 р., за підрахунками індійського юриста Й. Туаги, сформульовано більше ніж 115 варіан-

тів визначення тероризму [8, с. 5]. Ситуація ускладнюється також стійкою тенденцією до вільного тлумачення понять «терор» і «тероризм» у науковому середовищі. І сьогодні жодне з напрацьованих визначень не набуло статусу універсального загальноприйнятого на міжнародному рівні, що, на нашу думку, може пояснюватися як методологічними хибками, так і відсутністю цілісної наукової теорії причин довготривалого існування тероризму в соціумі. На нашу думку, тероризм бере свій початок з останньої чверті XIX ст., коли в Росії розпочинають свою діяльність народники, народовольці та анархісти, які ставили на меті повалення самодержавства, зруйнування існуючого економічного устрою. Саме в цей період з'явилися елементи, які згодом набули характеру сталих ознак даного явища в міжнародному масштабі, не втративши свого значення і сьогодні. Заглиблюючись у дослідження історії тероризму в Росії, відомий російський теролог В.Є. Петрищев називає три необхідних елементи тероризму як соціально-політичного явища: відповідним чином оформлена ідеологічна концепція, спеціально створені військово-організаційні структури та власне терористична діяльність [9, с. 186-211].

Систематичні терористичні акції, які розпочинаються по всьому світові у другій половині XIX ст., були обумовлені перш за все стрімким перетворенням світу в нову реальність, яка характеризувалася економічним розвитком і технічним прогресом, що зумовлювало глибокі соціальні зміни. На цьому тлі з'явилися теоретичні утопії, які обґрунтовували припинення конфліктів між народами на підставі вільної торгівлі та всеохоплюючого економічного зростання. Однак всупереч очікуванням до традиційних воєн і колоніальних загарбницьких рухів цього часу додавалися численні революційні заворушення по всій Європі, яка досить швидко технічно й економічно оновлювалася, але не встигала духовно та інтелектуально «дорослішати». Як влучно визначив російський філософ А. Гусейнов, найбільш слабким, уразливим місцем людської цивілізації виявилось протиприродне поєднання універсальних виробничих сил з локальним, багаторазово (національно, регіонально, соціально та ін.) обмеженим світоглядом, комп'ютерної технології з печерною етикою [5, с. 35-41]. Як відомо, революційні зміни (як під час Великої французької революції, так і Жовтневої революції в Росії) відбувалися без реставрації життя соціуму, без чого був неможливий переворот у способі життя й мислення. Терористична діяльність на тлі відсутності зазначених змін тільки підсилювала розкол суспільства, не сприяла виведенню його з фази відвертого протистояння на новий рівень громадянського консенсусу та консолідації. В цих умовах відбулося підвищення статусу тероризму як суспільно небезпечного явища, що удосконалює методи проведення терористичних актів шляхом використання здобутків технічного прогресу,

потаючи загальнолюдські моральні цінності задля радикальної переробки недосконалої людини і світу в цілому.

Уже в 20-х – 30-х рр. XX ст. міжнародна спільнота розпочинає співробітництво у сфері боротьби з тероризмом, закладене конференціями з уніфікації саме кримінального законодавства, оскільки на першому етапі свого розвитку тероризм мав характер звичайного бандитизму (пограбування банків, казначейств, приватних комерційних установ тощо) та кримінального насильства. Зусилля фахівців щодо розкриття змісту поняття «тероризм» не мали успіху, хоча було заявлено про необхідність укладання міжнародної конвенції, яка сприяла б закріпленню у законодавстві різних держав ідентичних кримінальних норм.

Після Другої світової війни проблема тероризму набула край політизованого характеру, оскільки уряди деяких країн, перш за все СРСР та США, почали використовувати потенціал національно-визвольної боротьби колоніальних країн і народів у власних політичних інтересах. У 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла «Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам», якою була підсумована багаторічна робота ООН щодо розв'язання питання про «права націй на самовизначення». Так, розмежовуючи національно-визвольний рух від міжнародного тероризму, науковці (Ляхов Є.Г., Моджорян Л.А.) справедливо зазначають, що у цьому питанні слід спиратися на поняття та ознаки нації (народу), яка бореться за своє визволення, і може застосовувати у будь-якій формі примус проти держави-колонізатора та агресора, користуватися у процесі боротьби міжнародною допомогою та захистом. Натомість акти міжнародного тероризму є міжнародними злочинами, тобто заборонені міжнародним правом. Таким чином, групи, що здійснюють їх, не можуть називатися визвольними організаціями. Якщо мета національно-визвольної боротьби є цілком законною, то такий метод її ведення, як здійснення терористичних актів, є найважчим злочином проти людства [10, с. 83].

Державний тероризм стає домінуючою складовою тероризму XX ст. Спеціалісти виділяють п'ять різновидів причетності держав до тероризму – це здійснення терористичних актів співробітниками державних органів (зокрема спецслужбами); використання з цією метою агентури, найманців, бандформувань, які організовані, озброєні та керовані представниками держави; здійснення фінансової підтримки терористів та оснащення їх зброєю; надання власної території для розміщення, підготовки та тренувань терористів; надання безпечного притулку терористам до або після вчинення ними злочинів на території інших держав без здійснення при цьому активної діяльності на підтримку терористів [11, с. 113]. На початку XX ст. терористичні технології набувають нового, передусім ще більш інтернаціональ-

ного та професіонального формату, оскільки опановуються спеціальними службами різних держав світу в якості інструмента ідеологічного протистояння. Таємні операції американських спецслужб щодо втручання у внутрішні справи суверенних держав та причетності або обізнаності ЦРУ стосовно убивств відомих політичних діячів іноді набували публічності, що, зокрема, зумовило появу в середині 70-х рр. низки законодавчих актів у США щодо обмеження повноважень даного відомства. У структурі Наркомату внутрішніх справ СРСР також активно функціонувала спеціальна структура на чолі із П. Судоплатовим, що здійснювала захоплення і знешкодження лідерів білоемігрантського руху та інших «контрреволюційних» організацій за кордоном. А отже, державна політика спонсорювання та експорту тероризму поступово набирала обертів і подальшого поширення.

Сплеск терористичних акцій у 70-х рр. XX ст. на Заході викликав крах поширеного у той період часу уявлення про те, що в розвинених країнах тероризм виступає феноменом історичного минулого і ніяк не може стати значним явищем. Посилення політизації поняття «тероризм» актуалізувало практику поділу «борців за свободу» на «своїх» і «чужих» залежно від політичної кон'юнктури держави, що надовго закріпилася у масовій свідомості. Така постановка питання на рівні міжнародного співтовариства давала ще й жахливий «побічний ефект», який виявлявся у зміцненні віри людей у легітимність і моральну виправданість застосування насильства для розв'язання соціальних проблем. А силовий метод, як найбільш швидкий, хоча й матеріально та ресурсовитратний, на довгий час посів провідне місце у практиці розв'язання як внутрішньодержавних, так і міжнародних конфліктів.

На рубежі XX-XXI ст. теоретичне осмислення явища тероризму відбувається в контексті розвитку міжнародних відносин в умовах сучасного глобалізованого світу з прозорими кордонами, невидимою раніше комунікаційною мобільністю та поширенням інформаційних технологій. У формуванні нового світового порядку тероризм виступає як самодостатня впливова сила, спроможна відверто протистояти могутнім державам світу. Уже в 90-х рр. XX ст. тероризм став набувати більш складних форм, обумовлених доступом до засобів масового ураження та інформаційних технологій, а накопичені у світі соціально-економічні протиріччя обумовили широкий спектр мотивацій терористичної діяльності. До числа його нових ознак слід віднести масштабну міжнародно-політичну небезпеку та побудову терористичних організацій за мережним принципом з осередками в різних країнах, що обумовлює необхідність нових форматів міждержавного співробітництва і систем національної безпеки.

Аналізуючи чинник насильства в сучасному світі, К. Шлегель, зокрема, наголошує, що фундаменталістська небезпека, яка розуміється пере-

дусім як реакція на конфронтацію із західним модерном, є у певному сенсі акцією духовної самоорганізації мільйонів відірваних від коріння людей, що перебувають у стані аномії. Релігійний фундаменталізм, вважає філософ, ймовірно, буде Новим Порядком для людства, яке кинуте в хаос міграцій та масової нужденності XXI ст. [12, с. 12-19]. На думку провідних західних дослідників Е. Фромма, Р. Борка, ідеологічні установки західного типу виявилися життєвозаперечуючими, такими, що викликають духовну деградацію людини, а ліберальна культурна революція, що охопила Америку та Європу, а згодом і колишній СРСР, підсилила тенденції падіння моралі, зростання насильства тощо. На цьому тлі гуманістичні ідеї соціально-культурної еволюції суспільства на практиці виявилися занедбанними, а технологічна раціоналізація, на думку К. Доусона, постала перед духовно незрілим і морально ослабленим людством в якості згубної та руйнівної практики [13].

У цьому контексті сформуємо певну узагальнюючу тезу – сучасний тероризм, на нашу думку, є модусом ідеологічно мотивованого насильства, яке виникає в умовах дисбалансу між динамікою інформаційно-технологічної могутності цивілізації та станом її духовно-гуманітарної сфери як агресивний відгук на дану кризову невідповідність у розвитку людства. Акцентуючи увагу на цьому визначенні, хотілося б підкреслити, що через усвідомлення терористичної небезпеки, яка є наслідком довготривалого й відвертого нехтування довгостроковими цільовими настановами гуманітарного характеру, у першу чергу, завданнями формування єдиної багатоелементної системи духовно-ціннісної орієнтації людства, лежить найбільш ефективний, хоча й довготривалий шлях до її подолання. Він виявиться ефективним лише через якісну зміну світоглядних позицій у напрямку гуманізму, захисту найвищої соціальної цінності – життя, гідності й безпеки людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боротьба з тероризмом / Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М., – К.: Знання України, 2002. – 254 с.
2. Никитаев В.В. Тело террора. К проблеме теории терроризма // Полигнозис. – 2003. – № 3.
3. Буева Л.П. Несостоятельность аргументов в пользу насилия // Насилие: философия, этика, политика. М., 1993.
4. Дмитриев А.В., Залысин И.Ю. Насилие: социально-политический анализ. – М.: РОССПЭН, 2000 – 328 с.
5. Гусейнов А. Понятия насилия и ненасиления // Вопросы философии. – 1994. – № 6.
6. Нетвелл У.Р. Постомодернистский джихад /http:// www.lebed.com/2001/art2750.htm.
7. Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е.Э. Месснера. – М.: Военный университет, Русский путь, 2005. – 696 с.
8. Tuagi Y. Political terrorism: National and international dimentions // Twenty first Annual conference of Indian society on international law. – New Dehli, 1987.
9. Петрищев В.Е. История терроризма в России // Заметки о терроризме. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288 с.
10. Моджорян Л.А. Терроризм и национально-освободительные движения // Государство и право – 1998. – № 3.
11. Латыпов У.Р. Правовые проблемы борьбы с международным терроризмом. – М. 1992.
12. Шлегель К. Новый порядок и насилие. Размышления о метаморфозах насилия // Вопросы философии. – 1995. – № 5.
13. Доусон К.Г. Религия и культура. – СПб., 2000.

Рецензенти: Пронь С.В. – доктор історичних наук, професор;
Ніколаєнко Н.Д. – кандидат політичних наук, доцент.